

Саморозвиток старшокласників: модель процесу та шляхи його активізації

У статті представлено структурне бачення саморозвитку старшокласників; запропоновано авторську модель вивчення цього процесу. Викладено ключові результати дослідження шляхів його активізації в умовах навчання. Запропоновано макетний варіант технології активізації саморозвитку старшокласників.

Ключові слова: саморозвиток старшокласників, модель саморозвитку, технологія активізації саморозвитку.

В статье представлено структурное понимание саморазвития старшекласников; предложена авторская модель изучения этого процесса. Изложены ключевые результаты исследования путей активизации саморазвития школьников в условиях обучения. Предложен макетный вариант технологии активизации саморазвития старшекласников.

Ключевые слова: саморазвитие старшекласников, модель саморазвития, технология активизации саморазвития.

Підходи до розуміння поняття “саморозвиток” вже певною мірою склалися в сучасній філософській, педагогічній, психологічній, науковій думці та широко представлені в літературі в зазначених аспектах. При цьому проблема саморозвитку найчастіше не була предметом самостійного дослідження, а розглядалась у зв'язку з розробкою проблем особистісного розвитку, самовиховання, самовдосконалення. Саморозвиток розуміють як потребу (нужду) та енергетично-інформаційну якість (С. Д. Максименко); саморух, розвиток дитини внаслідок дії внутрішніх протиріч (Г. С. Костюк), суб'єктну активність людини, що проявляється через пізнання, перетворення і розвиток її зовнішнього і внутрішнього світів (В. О. Татенко); процес становлення, в якому людина бере на себе відповідальність за своє життя, свій життєвий шлях (Т. М. Титаренко); творчість, спрямовану на власну особистість (Б. М. Мастеров); свідоме, навмисне перетворення Я-реального у напрямку Я-ідеального (Г. О. Цукерман); здатність виходити за межі наявних форм буття та власних меж (С. Д. Дерябо); перетворення людиною змістовних та функціональних структур своєї психіки (В. Данченко).

Не меншою складністю для аналізу є те, що у більшості джерел поняття саморозвитку використовується як тотожне, синонімічне

поняттям особистісного розвитку, самовдосконалення, особистісного зростання; не розведені поняття керованого (усвідомленого) та некерованого (спонтанного) саморозвитку. Розвести поняття “особистісний розвиток” і “саморозвиток” нам дозволило визначення саморозвитку, надане Г. К. Селевко [1, с. 113-114]. Автор технології саморозвитку особистості учня трактує саморозвиток як процес керування особистістю власним розвитком, під час якого цілеспрямовано формуються і розвиваються якості та здібності особистості. Якщо внутрішні психічні процеси, що призводять до особистісного розвитку людини, відбуваються на неусвідомленому рівні (фізіологічно обумовленому, емоційному, підсвідомому, неконтрольованому), – такий процес, за Г. К. Селевко, слід визначити як неусвідомлений саморозвиток (тобто такий, що відбувається сам по собі, незалежно від волі людини). Коли ж у процесі задіяно свідомість, мислення, засвоєння досвіду відбувається на усвідомленому рівні та супроводжується прийняттям рішень, – слід говорити про усвідомлений саморозвиток та різні форми його прояву: самовиховання, самозміну, самокерування, самопобудову, самовдосконалення.

Проведений аналіз наявних у працях Н. В. Богданович, В. Г. Маралова, Л. М. Куликової, Г. К. Селевко, В. А. Семиченко та ін. моделей саморозвитку дозволив описати досліджуваний процес як окреме явище та виділити такі ключові етапи: самопізнання, самопроекування та самореалізація. На базі технології саморозвитку О. О. Ухтомського – Г. К. Селевко [1, с.112-121] виділено три аспекти активізації саморозвитку учнів: самоставлення або лінія розвитку суб’єктності; процесуальний аспект або лінія особистісного та навчально-технологічний аспект або лінія інформаційного розвитку, що знайшло відображення в дослідницькій моделі саморозвитку (див. рис. 1).

Проведене нами дослідження (2004-2009 роки) було присвячено психологічним чинникам саморозвитку у процесі навчання; до його емпіричної частини (2005-2006 роки) було залучено 304 учні-старшокласники різних середніх навчальних закладів м. Києва та передмістя, а саме 105 учнів 9-10-х класів ліцею № 241 “Голосіївський” м. Києва; 62 учні 9-10 класів фізико-математичного ліцею № 145 м. Києва; 53 учні 9-10-х класів загальноосвітньої школи № 283 м. Києва; 33 учні 9-10-х класів загальноосвітньої школи № 17 м. Києва; 51 учень 2-го курсу (еквівалент 10-го класу) економіко-правового коледжу, м. Бровари

Узгодження дослідницької моделі саморозвитку (рис. 1) з результатами пілотного дослідження [2] дозволило зупинитись

на такому переліку психодіагностичних методик: методика виявлення СЖО (смысло-життєвих орієнтацій) (у адаптації Д.А. Леонтьєва); методика визначення рівня самоактуалізації особистості САМОАЛ (розробка Е. Шостром; адаптація В. Каліної, А. В Лазукіна); шкала соціально-психологічної адаптованості СПА (розробка К. Роджерса і Р. Даймонда; адаптація Т. В. Снегирьової); опитувальник визначення готовності до саморозвитку ГСМР (розробка В. Павлова), що знайшло відображення у робочій програмі вивчення саморозвитку.

Рис. 1. Модель дослідження саморозвитку старшокласників у процесі навчання

Емпіричне дослідження індивідуально-психологічних чинників саморозвитку висвітило недостатню готовність старшокласників до саморозвитку (31,7% – низький рівень готовності; 3,4% – високий рівень) та важливість формування у них доміанти самовдосконалення. Основними напрямками психологічного навчання для активізації саморозвитку старшокласників було обрано напрямок розвитку критичності мислення та напрямок планування кар'єри; як додатковий, коригувальний напрямок обрано тренінг розвитку навичок соціальної взаємодії [3].

Суттєвою відмінністю між обраними навчальними засобами активізації саморозвитку є спрямованість самодослідження,

саморефлексії учнів: програма розвитку критичності мислення спрямована на активізацію зовнішнього механізму саморозвитку через дослідження учнями механізмів взаємодії зі світом, відокремлення і усвідомлення власного життєвого простору; курс з планування кар'єри – на активізацію внутрішнього механізму саморозвитку, де основний акцент занять припадає на самовизначення і подальше планування життєвого простору. Головний акцент комунікативного тренінгу припадає не стільки на рефлексивний, скільки на поведінковий компонент життєдіяльності та на розширення у старшокласників практик взаємодії з оточуючими людьми. Навчання відбувалось на факультативній основі із регулярністю двічі на місяць упродовж навчального року, тривалість одного заняття становила 2 академічні години; загальний обсяг кожного курсу – 32-24 академічні години.

Аналіз ефективності застосованих психолого-педагогічних заходів (Т-критерій Вілкоксона) показав, що програма розвитку критичності мислення сприяла зростанню показників “саморефлексія” (Т=1,95*), “проектування саморозвитку” (Т=3,34**), “самоствердження” (Т=2,08*) і “самовиховання” (Т=2,09*), що довело активізацію саморозвитку учнів цієї експериментальної групи через розвиток їх саморефлексії та запуск у них механізму само потенціювання. Реалізація курсу планування кар'єри сприяла зростанню показників “саморефлексія” (Т=3,05*), “стратегії проектування” (Т=3,20**), “проектування саморозвитку” (Т=2,55*), що свідчить про формування в учнів проєктувальних вмінь і навичок. Аналіз динаміки саморозвитку за лініями розвитку показав, що курс з планування кар'єри є найбільш ефективним засобом активізації саморозвитку – його реалізація сприяла суб'єктному становленню учнів, їх самовизначенню (Т=3,41**) і самоперевершенню (Т=2,52*); програма розвитку критичності мислення активізує суб'єктне становлення і самовизначення (Т=3,22*); самоперевершення має позитивну тенденцію, але не таку яскраву, як у представників курсу з планування кар'єри. Виявлена динаміка підтверджує тезу К. Я. Вазіної [1, с.130; 4] про першочерговість розбудови рефлексивної взаємодії з самим собою (внутрішній механізм саморозвитку) порівняно з розбудовою стосунків зі світом (зовнішній механізм саморозвитку). Навчальний напрямок розвитку комунікативності не дав позитивної тенденції для складових саморозвитку, оскільки домінанта самовдосконалення у його учасників сформувалась у дещо іншій площині – сфері соціальної взаємодії. Цей напрямок навчання визначено як

коригувальний, а не розвивальний засіб. У контрольній групі не спостерігається суттєвих змін у прояві складових саморозвитку, що опосередковано підтверджує висунуту низкою науковців (О. С. Газман, С. В. Кульневич, О.І. Кочетов, В. В. Зарицька, Г. К. Селевко та ін.) думку, що для запуску механізму саморозвитку молодій людині необхідна допомога дорослого. Досліджена ефективність застосованих заходів активізації саморозвитку учнів стала основою для подальшої розробки технології активізації саморозвитку старшокласників, ключові моменти якої викладено нижче.

Концептуальна основа технології. В основі розробленої технології активізації саморозвитку старшокласників знаходиться розуміння саморозвитку як самокерованого процесу особистісного розвитку. Аналіз робіт, присвячених проблемам розвивального навчання (Л. С. Виготський, В. В. Давидов, Д. Б. Ельконін, Б. Д. Ельконін та ін.), становленню суб'єктності особистості (В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, Н. В. Богданович та ін.) і безпосередньо психолого-педагогічним засобам активізації суб'єктності старшокласників (О. С. Газман, С. В. Кульневич, Г. К. Селевко та ін.), дозволив виділити перелік ключових принципів і підходів до організації психолого-педагогічної діяльності в форматі запропонованої технології.

- Старший шкільний вік є сенситивним періодом для запуску механізму саморозвитку в учнів.
- Перехід від спонтанного до самокерованого розвитку базується на сформованих раніше психологічних якостях особистості (цілісність Я-концепції, розвинені навички саморегуляції, загальна адаптованість тощо), які одночасно є результатом їх попереднього особистісного розвитку і каталізаторами подальшого саморозвитку.
- Передумовою запуску механізму саморозвитку є сформована у старшого підлітка домінанта самовдосконалення; формування цієї домінанти є засобом керування дорослими саморозвитком учнів.
- Оскільки теоретичне мислення відіграє провідну роль у розвитку особистості, запускові механізми саморозвитку передують оволодіння стратегіями самопобудови.
- Теоретичне проектування учнями власного розвитку має закріплюватись у практичній діяльності; умови навчально-виховної діяльності здатні надати учням такий "тренінговий полігон", де дорослий виконує роль вчителя, провідника і співдослідника.

Структура і зміст технології. В узагальненому вигляді структуру технології активізації саморозвитку старшокласників побудовано на досліджених закономірностях взаємодії трьох категорій психологічних чинників саморозвитку: індивідуально-психологічних, психолого-педагогічних і соціально-психологічних [3]. Залежно від категорії чинників саморозвитку технологія передбачає різні форми діяльності і психолого-педагогічної взаємодії.

Так, сприяння активізації індивідуально-психологічних чинників саморозвитку перш за все носить характер психологічного супроводу старшокласників і включає такі форми роботи, як індивідуальні і групові консультації, різноманітні психологічні засоби інтенсифікації психічної діяльності (психологічні вправи, тренінги, самозвіти тощо). Контекст психолого-педагогічних чинників саморозвитку передбачає формувальний характер взаємодії і базується на різних формах організації навчально-виховного процесу (уроки, факультативні заняття, організовані форми позаурочної діяльності). Контекст соціально-психологічних чинників саморозвитку базується на розумінні педагогічної ситуації і навчального середовища як системного утворення. Запропоновані заходи перш за все орієнтовані на цілеспрямоване формування організаційної культури навчального закладу, головною місією якої є саморозвиток особистості.

На малюнку 2 схематично відображено ключові напрямки діяльності з активізації саморозвитку, змістовну характеристику кожного винесеного пункту подано нижче.

Пропонуємо більш докладні характеристики кожної з виділених на рис. 2 ліній активізації саморозвитку учнів за алгоритмом “індивідуально-психологічні чинники саморозвитку – запропоновані психолого-педагогічні впливи – бажані характеристики навчального середовища”.

1) Перша виділена лінія демонструє шляхи оптимізації особистісного розвитку старшокласників. Доцільність цього напрямку діяльності обумовлена, по-перше, самим визначенням саморозвитку як самокерованого процесу особистісного розвитку. Тобто і самі старшокласники, і дорослі, які забезпечують психолого-педагогічний супровід розвитку учнів, мають відстежувати і, за необхідності, коригувати перебіг особистісного розвитку для знаходження найбільш збалансованої і гармонійної динаміки цього процесу. Важливими факторами особистісного розвитку у віці 15-16 років є цілісність сформованої в учнів Я-концепції, розвинуті навички саморегуляції та соціальних вмінь,

загальна адаптованість; факторами, які впливають на подальший запуск механізму саморозвитку, є опанування старшими підлітками навичок планування та наявність у них потягу до самоактуалізації.

Рис. 2. Шляхи активізації саморозвитку старшокласників у навчальних умовах

Слід зазначити, що в період 15-17 років, тобто приблизно на 10-му році навчання, у старшокласників відбувається якісний стрибок особистісного розвитку. Якщо у 8-9 класах головний акцент особистісного розвитку припадає на усвідомлення єдності і цілісності власної психологічної організації, то починаючи з 10-го класу цей акцент переноситься на потребу у різкому розширенні особистісного простору, на професійне і життєве самовизначення. Цей момент слід враховувати при доборі змісту психолого-педагогічних заходів оптимізації особистісного розвитку учнів; актуальні напрямки навчання для різних паралелей старшої школи запропоновано далі.

Оптимізація особистісного розвитку учнів є важливою в контексті активізації їх саморозвитку ще тому, що саморозвиток є логічним продовженням попередніх етапів спонтанного розвитку. Певні особистісні характеристики – автономність, самоприйняття, саморозуміння, аутосимпатія, розвиненість смисло-життєвої сфери – є каталізаторами запуску механізму саморозвитку.

Недостатній рівень розвитку зазначених характеристик призводить до гальмування становлення суб'єктності учнів і може служити причиною розбалансування їх особистісного розвитку.

Важливою умовою гармонійного розвитку учнів є гуманістична спрямованість організаційної культури навчального закладу. Адже саме гуманістичні принципи педагогічної діяльності сприяють становленню суб'єктності не тільки учнів, а й всіх учасників педагогічного процесу; закладають підвалини для їх гармонійного особистісного розвитку і саморозвитку.

2) Друга лінія активізації саморозвитку старшокласників передбачає розвиток у них готовності до саморозвитку шляхом формування домінанти самовдосконалення. Керування цим процесом, тобто перехід від спонтанного розвитку до саморозвитку, передбачає усвідомлення молодою людиною власної спроможності такого самокерування.

Роль дорослого полягає у формуванні домінанти самовдосконалення, яка стимулює активне самопізнання, самопроєктування, самореалізацію. Найефективнішим шляхом формування такої домінанти, на нашу думку, є трансляція дорослими особистісних життєвих цінностей, серед яких саморозвиток й самовдосконалення займають одне з перших місць.

Ціннісні орієнтації і учнів, і працівників старшої школи, у свою чергу, знаходяться в активній взаємодії з ключовими позиціями сформованої у навчальному закладі організаційної культури – її місією, базовими цінностями, декларованим результатом діяльності і стратегіями досягнення цього результату. Ефективним засобом активізації саморозвитку всіх суб'єктів педагогічної діяльності є цілеспрямоване формування організаційної культури з такою місією.

3) Третя лінія активізації саморозвитку старшокласників передбачає оволодіння ними стратегіями самопобудови (складові саморозвитку на рис. 1). Оволодіння ними найбільш ефективно відбувається в спеціально-організованих умовах навчального процесу; при цьому не обов'язково відразу транслювати їх для учнів саме як "стратегії самопобудови". На нашу думку, доцільніше формування проєктних навичок або при застосуванні у навчальній діяльності проєктних технологій, або при введенні до навчальних планів спеціальних курсів з розвитку навичок роботи з інформацією, проєктування подальшого професійного і життєвого шляху.

Щодо загальних умов навчання (соціально-психологічні чинники саморозвитку), то сприятливими для оволодіння учнями навичками проєктної діяльності з подальшим застосуванням їх

до власного розвитку є широке використання в навчальній діяльності методу проектів і організація профорієнтаційної діяльності. Остання сприяє професійному самовизначенню учнів, і тим саме допомагає проектувати подальший розвиток не абстрактно, а у зв'язку з професійним розвитком і становленням.

4) Останньою на схемі лінією активізації саморозвитку є безпосередньо запуск (з подальшою підтримкою) цього механізму у старшокласників. За отриманими результатами проведеного дослідження, без спеціально-організованого психолого-педагогічного впливу такий запуск у старшокласників або відбувається дуже повільно, або зовсім не відбувається. Аналіз динаміки саморозвитку у представників контрольної групи в проведеному нами експерименті з активізації саморозвитку продемонстрував важливість активної позиції людини стосовно використання можливостей власного розвитку: хто не вибудовує себе самостійно як суб'єкт – автоматично стає об'єктом тієї чи іншої соціальної структури, тобто відбувається втрата автономності та усвідомлення цінності власного Я, цінності самоактуалізації. Слід зазначити, що на старший шкільний вік припадають лише перші спроби, перший досвід самопобудови і саморозвитку. Важливо, щоб цей досвід, по-перше, був відрефлексований; по-друге, мав позитивний результат (тобто самоствердження).

Майданчиком для такого самоствердження, в першу чергу, є навчальний простір цілеспрямованого психологічного навчання. Проведене нами формувальне дослідження показало можливість отримання учнями досвіду самоствердження в ході реалізації програми розвитку критичності мислення, головний акцент якої припадає на дослідження і розбудову конструктивних стосунків з оточуючим світом. Крім того, було виявлено, що зростанню відчуття самоствердження і самореалізації сприяє професійна (профільна) спрямованість навчального закладу. Отже, наступним майданчиком одержання учнями позитивного досвіду самопобудови може виступати позаурочна шкільна діяльність, перш за все спрямована на подальший професійний розвиток. Наявність таких майданчиків (спеціалізовані професійно-спрямовані навчальні курси, трудові майстерні і гуртки різного спрямування, система професійних проб і трудового стажування) є зовнішньою умовою загальної інтенсифікації в учнів механізмів саморозвитку.

Основним напрямком подальших наших досліджень є розробка та ретельна апробація технології активізації саморозвитку старшокласників, у першу чергу, в контексті психологічного супроводу професійного самовизначення старшокласників.

Цей напрямок передбачає вивчення готовності дорослих – вчителів, батьків, шкільних психологів – до профорієнтаційного супроводу старшокласників в умовах сучасного ринку праці.

Список використаних джерел

1. Селевко Г. К. Энциклопедия образовательных технологий: В 2 т. – Т. 2. // Селевко Г. К. – М.: НИИ школьных технологий, 2006. – 816 с. – ISBN 5-87953-227-5.
2. Мерзлякова О. Л. Діагностичні методики та методи математичної статистики при дослідженні процесу саморозвитку старшокласників: проблема інформативності / О. Л. Мерзлякова // Педагогічний процес: теорія та практика. – 2007. – В. 2 – С. 208-217.
3. Мерзлякова О. Л. Психологічні чинники саморозвитку старшокласників та шляхи активізації цього процесу в умовах навчання / О. Л. Мерзлякова // Проблеми сучасної психології: Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Вип. 3. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – 460 с. (С. 263-275).
4. Вазина К. Я. Рефлексивная технология саморазвития человека: [монография] / К. Я. Вазина. – 4-е изд. – Нижний Новгород : Изд-во ВГИПУ, 2009 (Н.Новгород: Издат. центр “Полиграф” ВГИПУ). – 166 с.ил., табл.; 20 см – Библиогр.: с. 162-166. – ISBN 978-5-88820-499-3.

The structural understanding of self-development of senior pupils is presented in the article; the author model of study of this process is offered. The key results of research of ways of its activation in the conditions of teaching are expounded. The variant model of technology of activation of self-development of senior pupils is offered.

Key words: self-development of senior pupils, model of self-development, technology of activation of self-development.

Отримано: 02.12.2009